

Marta Elas

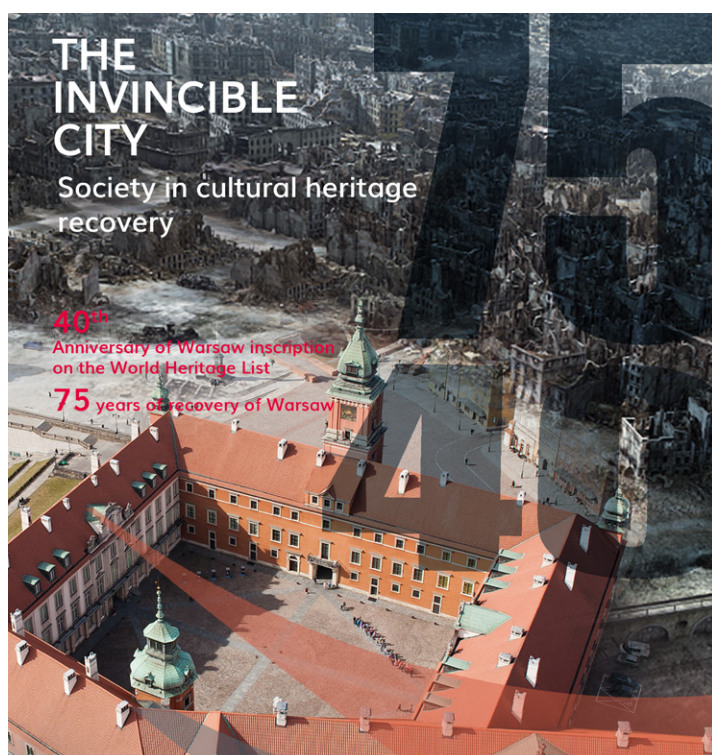
Narodowy Instytut Dziedzictwa

„The invincible city. Society in cultural heritage recovery” – międzynarodowe webinarium w hołdzie warszawskiej Starówce

Rok 2020 upłynął pod znakiem pandemii koronawirusa, która zepchnęła na dalszy plan wiele istotnych tematów i wydarzeń, zmuszając ich organizatorów jeśli nie do odkładania pomysłów i projektów na przyszłość, to przynajmniej do ich istotnego przeformułowania. Dla środowiska konserwatorów, architektów i historyków sztuki rok ten miał szczególne znaczenie również z innych względów. Przypadły na niego rocznice dwóch wydarzeń o niebagatelnym znaczeniu dla historii i praktyki konserwatorskiej: w 2020 roku minęło 75 lat od czasu odbudowy warszawskiej Starówki oraz 40 lat od wpisu Historycznego centrum Warszawy na Listę światowego dziedzictwa UNESCO.

Okazja taka nie mogła przejść bez echa, dlatego Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego zdecydowało się na zorganizowanie wydarzenia w wersji online. W środę 21 października 2020 roku odbyło się międzynarodowe webinarium „The invincible city. Society in cultural heritage recovery”. Do współpracy przy jego organizacji zaproszono Narodowy Instytut Dziedzictwa i organizacje międzynarodowe: Centrum Światowego Dziedzictwa UNESCO, Międzynarodową Radę Ochrony Zabytków (ICOMOS) oraz Międzynarodowe Centrum Badań nad Ochroną i Konserwacją Dziedzictwa Kulturowego (ICCROM).

Webinarium skierowane było przede wszystkim do polskich i zagranicznych ekspertów: architektów, urbanistów, historyków, archeologów, konserwatorów, przedstawicieli władz samorządowych, ale też do wszystkich osób zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego. Udział w wydarzeniu był bezpłatny, wymagał jednak rejestracji – na webinarium zapisało

się około 400 osób, a podczas spotkania miały miejsce 664 logowania (niektórzy uczestnicy logowali się kilkakrotnie). O skali i znaczeniu przedsięwzięcia świadczy jego zasięg geograficzny: zarejestrowani uczestnicy pochodzili prawie z 80 krajów, takich jak – obok Polski – Australia, Chiny, Egipt, Filipiny, Indie, Iran, Jordania, Korea Południowa, Meksyk, Syria, Turcja, Francja, Niemcy, Rumunia, Węgry, Włochy, Stany Zjednoczone czy Wielka Brytania. Debaty odbyły się w języku angielskim.

Spotkanie otworzyła Katarzyna Pałubska, zastępca dyrektora Departamentu Ochrony Zabytków w MKiDN; uczestników przywitał także Bartosz Skaldawski, dyrektor NID. Dyskusję zainaugurowały

dr Magdalena Gawin – podsekretarz stanu w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Generalny Konserwator Zabytków; Mechtild Rössler – dyrektor Centrum Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz prof. Jadwiga Łukaszewicz – prezes PKN ICOMOS.

We wszystkich mowach inauguracyjnych podkreślano wyjątkowość powojennej odbudowy Warszawy, wyrażającą się nie tylko w skali i sposobie prowadzenia przedsięwzięcia, ale też w zaangażowaniu mieszkańców miasta. Społeczne znaczenie odbudowy i udział w tym procesie ludności dotkniętej zniszczeniem były wielokrotnie podnoszone podczas debaty. Zaznaczono też, że odbudowa Warszawy miała istotny wpływ na rozwój doktryny konserwatorskiej dotyczącej dziedzictwa kulturowego, które ucierpiało w wyniku konfliktów zbrojnych i katastrof naturalnych. **Magdalena Gawin** zwróciła uwagę również na spuściznę pozostawioną przez sam proces podnoszenia miasta z gruzów – Archiwa Biura Odbudowy Stolicy, zawierające fotografie, inwentarze, mapy, plany i projekty odbudowy z lat 1945-1953, zostały w 2011 roku włączone do programu UNESCO „Pamięć Świata”. W 2018 roku podczas konferencji zorganizowanej w Warszawie, w odniesieniu do doświadczeń odbudowy, została sformułowana Rekomendacja Warszawska w sprawie odbudowy i rekonstrukcji dziedzictwa kulturowego, przyjęta formalnie podczas 42. sesji UNESCO w Bahrajnie. **Jadwiga Łukaszewicz** zwróciła uwagę również na fakt, że to właśnie w powojennej Polsce zorganizowano pierwsze w Europie studia z zakresu konserwacji sztuki, a zaangażowanie polskich konserwatorów zyskało uznanie na forum międzynarodowym: Polska znalazła się w gronie państw, które w 1964 roku uchwałyły Kartę Wenecką. Również kongres założycielski ICOMOS w 1965 roku odbył się w Warszawie i Krakowie, a w zarządzie zasiadli między innymi prof. Jan Zachwatowicz, prof. Stanisław Lorentz, prof. Andrzej Tomaszewski i prof. Krzysztof Pawłowski – architekci odbudowy stolicy.

Dalsze spotkanie odbyło się w formie dwóch paneli. Pierwszy poświęcony był przede wszystkim doświadczeniom związanym z odbudową Warszawy i innych miast po zniszczeniach wojennych. Drugi dotyczył współczesnych wyzwań związanych z ochroną zagrożonego dziedzictwa.

Panel 1. Ruiny, cegły i pył. Międzynarodowe doświadczenie w zakresie odbudowy historycznych miast (Ruins, bricks and dust. International experience of the recovery of historic cities)

W pierwszym panelu wzięli udział: Mechtild Rössler, Bogusław Szmygin – prezes Międzynarodowego Komitetu Naukowego Teorii i Filozofii Konserwacji ICOMOS, Amra Hadżimuhamedović – dyrektor Centrum Dziedzictwa Kulturowego, Międzynarodowego Forum Bośni oraz Wojciech Kozłowski – dyrektor Instytutu Solidarności i Męstwa im. Witolda Pileckiego. Dyskusję moderowała Katarzyna Pałubska.

Mechtild Rössler, reprezentująca UNESCO, podkreśliła znaczenie kultury w procesie odbudowy. Dla UNESCO dziedzictwo kulturowe jest podstawą stabilności, silnym symbolem i narzędziem pomagającym w odbudowie społeczności oraz jej sposobu życia. Kultura i poszanowanie jej różnorodności są kluczowe dla budowania pokoju, dialogu i zrównoważonego rozwoju społeczeństw. Takie wydarzenia o znaczeniu symbolicznym, jak odbudowa starego mostu w Mostarze czy Starego Miasta w Warszawie – oba obiekty wpisane zostały na listę UNESCO – stanowiły akt pojednania i pomogły społecznościom uporać się ze zbiorową traumą. Rössler zauważyła, że odbudowa dziedzictwa kulturowego może niekiedy mieć negatywne konsekwencje – proces ten rozpoczyna się wkrótce po ustaniu zagrożenia, kiedy ramy instytucjonalne i możliwości państw mogą być niewystarczające, by mu sprostać. Tymczasem odpowiednia konserwacja, odbudowa i rekonstrukcja dziedzictwa kulturowego wymagają dogłębnych badań, międzynarodowej współpracy, zintegrowanego planu działania i zaangażowania licznych partnerów.

Rössler przedstawiła działania UNESCO na polu odbudowy dziedzictwa kulturowego, a spotkanie w Warszawie w 2018 roku określiła jako moment przełomowy – zagadnienia odbudowy i rekonstrukcji omówiono wtedy w kontekście globalnym i wypracowano Rekomendację Warszawską. Rössler zwróciła uwagę na to, że temat rekonstrukcji jest wciąż przedmiotem debaty i nie brakuje głosów sprzeciwiających się odbudowie wybranych obiektów, jak posągi Buddy w Bamianie czy świątynia Bela w Palmirze.

Bogusław Szmygin – jako reprezentant Komitetu Teorii Konserwacji ICOMOS – szczególnie nacisk położył na podstawy teoretyczne i formalne procesu odbudowy. Zaprezentował stanowisko silnie ugruntowane w wieloletniej praktyce zawodowej. Analiza kilkudziesięciu polskich miast zniszczonych w czasie II wojny światowej i prowadzony przez prelegenta program badawczy poświęcony temu zagadnieniu pozwoliły na wyciągnięcie wniosku, że od czasu zakończenia wojny teoria konserwacji się nie zmieniła, jednak zniszczone miasta odbudowywano w bardzo różnych formach ze względu na zmienne warunki, które wpłynęły na przyjęte rozwiązania. Szmygin zwrócił uwagę również na słabą reprezentację tematyki odbudowy w dokumentach doktrynalnych dotyczących konserwacji. Wśród ponad 180 zgromadzonych przez niego tekstów na temat ochrony dziedzictwa zaledwie dwa – Deklaracja Drezdeńska (1982) i Rekomendacja Warszawska (2018) – zostały w całości poświęcone odbudowie zniszczonych miast. Teksty doktrynalne podkreślają różnorodność warunków, które wpływają na sposób postępowania z zabytkami, nie wyznaczają jednak zasad, którymi należy kierować się przy odbudowie miast historycznych ani nie określają form tej odbudowy.

Według Szmygina konieczne jest znalezienie obiektywnych podstaw dla działalności konserwatorskiej w zakresie odbudowy. Taką podstawą, decydującą o przyjęciu określonej formy rekonstrukcji miast historycznych, może stać się ocena wartości dziedzictwa (*heritage value assessment*). System oceny wartości – określany jako *smart value system* – został wypracowany w toku projektów europejskich. Łączy on fizycznie istniejące zabytki z szerokim wachlarzem wartości. Szmygin podkreślił, że celem działań konserwatorskich jest właśnie ochrona wartości dziedzictwa, a zatem każde działanie konserwatorskie musi być poprzedzone analizą wartości powiązanych z ich materialnymi nośnikami.

Następną prelegentką była **Amra Hadżimuhamedović**. Gdy w 1992 roku rozpoczęła się wojna w Bośni, pełniła ona funkcję asystentki ministra ds. planowania przestrzennego i środowiska. Reprezentowała więc perspektywę osobistą, która – jak podkreśliła – pozwala spojrzeć na omawiane tematy od wewnątrz. Hadżimuhamedović omówiła przypadek miasta Stolac, przed wojną kandydata na Listę

światowego dziedzictwa UNESCO. Historyczne centrum tej miejscowości zostało zrównane z ziemią. Odbudowa miasta przebiegała przy współpracy ekspertów, entuzjastów i mieszkańców, z którymi regularnie się spotykano. Mieszkańcy traktowali to zadanie jako priorytet, umożliwiające odtworzenie ich środowiska, powrót do niego i nawiązanie kontaktu z bezpieczną, szczęśliwą przeszłością. Pierwszym efektem wspólnych działań była wirtualna rekonstrukcja meczetu (co ówczesnie stanowiło duże osiągnięcie technologiczne). W 2001 roku, kiedy możliwe było rozpoczęcie działań na terenie obiektu, ludzie zaangażowali się w poszukiwanie pozostałości meczetu, a znalezione fragmenty zostały wmurowane w rekonstruowany budynek. Hadżimuhamedović zaznaczyła, że w Bośni miasta i wsie niszczone w sposób systematyczny, a głównym celem tych działań nie była warstwa materialna, lecz tkanka społeczna, system prawny i instytucjonalny. Po wojnie natomiast dziedzictwo włączono w proces odbudowy kraju. Proces wspólnej rekonstrukcji miał skutek leczniczy, a konserwacja zabytków okazała się narzędziem pozwalającym na budowanie silnego społeczeństwa. Hadżimuhamedović zakończyła konkluzją, że w procesie rekonstrukcji nastąpiło przesunięcie środka ciężkości z obiektów na ludzi.

Ostatnim prelegentem pierwszego panelu był **Wojciech Kozłowski**, który zwrócił uwagę na długotrwałe znaczenie odbudowy Warszawy i doświadczenia związanego z tym procesem nie tylko dla mieszkańców miasta, ale też całego kraju. Kozłowski postawił tezę, że odbudowa stolicy jest elementem łączącym dwa ważne wydarzenia w historii Polski: Powstanie Warszawskie i narodziny Solidarności w 1980 roku. Los Warszawy stał się ostrzeżeniem dla następnych pokoleń i punktem odniesienia dla przyszłych walk o wolność. Ruiny, cegły i pył zniszczonego miasta stały się fundamentem, na którym powstała Solidarność – ruch o charakterze pokojowym. Zdaniem Kozłowskiego taki kształt opozycji antykomunistycznej ma związek z doświadczeniem odbudowy stolicy i wynikającym z niego poczuciem odpowiedzialności za dobro sąsiadów, lokalnej społeczności i całego narodu. Cena niemieckiej okupacji, której symbolem stała się zniszczona Warszawa, wymusiła ostrożne, pełne rozsądku podejście do walki z systemem komunistycznym.

Panel 2. Ruiny w obliczu przyszłości. Jak zaplanować proces odbudowy? Solidarność z Bejrutem (Ruins towards future. How to plan a recovery process? Solidarity with Beirut)

Prelegentami drugiego panelu byli: Lazare Eloundou Assomo – dyrektor ds. Kultury i Sytuacji Nadzwyczajnych w UNESCO, Marie-Laure Lavenir – dyrektor generalny ICOMOS, Joseph King – dyrektor Zespołu ds. Współpracy i Komunikacji ICCROM oraz Shadia Touqan – dyrektor Arabskiego Regionalnego Centrum ds. Światowego Dziedzictwa. Debatę moderowała Magdalena Marcinkowska, stały przedstawiciel Rzeczypospolitej Polskiej przy UNESCO.

Lazare Eloundou Assomo przedstawił obecną sytuację dotyczącą ochrony dziedzictwa kulturowego. W 2020 roku było ono niszczone niemal we wszystkich regionach świata, a UNESCO angażowało się w wielu krajach, między innymi w Ugandzie (pożar grobowców Kasubi), Libanie, Jemenie (doświadczającym silnych powodzi), na Haiti czy w Europie – we Francji w związku z pożarem katedry Notre-Dame i później w Nantes oraz w Chorwacji po trzęsieniu ziemi w Zagrzebiu. Assomo zaznaczył, że problemy związane z ochroną dziedzictwa kulturowego nie czekają na koniec pandemii, która dodatkowo utrudnia reagowanie na nie w adekwatny sposób. Konieczne jest wypracowanie nowych narzędzi i sposobów działania uwzględniających zagrożenie epidemiczne.

Joseph King zwrócił uwagę na to, że tematem spotkania jest nie rekonstrukcja, a odbudowa – ludzi, wspólnoty, społeczeństw; rekonstrukcja może być elementem tego procesu. W ramach tak pojętej odbudowy profesjonaliści zajmujący się dziedzictwem nie powinni pytać: „W jaki sposób społeczeństwo może nam pomóc w odbudowie dziedzictwa?”, a raczej: „Jaką rolę pełni dziedzictwo kulturowe w odbudowie i wzmacnianiu ludzi, ich wspólnot i społeczeństwa?”. Oznacza to zmianę paradygmatu w konserwacji i przesunięcie w stronę podejścia skoncentrowanego na ludziach (*people-centered approach*). Odbudowę Warszawy – dyktowaną potrzebą społeczeństwa, by odzyskać przestrzeń, budynki i tożsamość – uznał za ucieleśnienie takiego podejścia. Obecnie wartość Warszawy jako dziedzictwa kulturowego wpływa nie z faktu, że reprezentuje

ona miasto z określonej epoki historycznej, a m.in. właśnie z procesu odbudowy – to odtworzenie miasta stanowi o jego wyjątkowej, uniwersalnej wartości. Podejście skoncentrowane na ludziach reprezentuje również Rekomendacja Warszawska, zawierająca szereg wskazówek dla tych, którzy muszą przejść przed proces odbudowy, np. w Mosulu, Bejrucie czy przy grobowcach Kasubi. King zwrócił uwagę na to, że efekt odbudowy nie będzie identyczny ze stanem z przeszłości; bazując na dziedzictwie i kulturze, należy szukać rozwiązań, które pozwolą na dalszy rozwój. Konieczne jest też uwzględnienie planowania ryzyka w procesie odbudowy, co pozwoli lepiej przygotować się do radzenia sobie z zagrożeniami w przyszłości.

Następnie swoją prezentację przedstawiła **Marie-Laure Lavenir**, która była jednym z ekspertów misji w Bejrucie we wrześniu 2020 roku, wkrótce po niszczącej eksplozji w porcie. Lavenir przedstawiła trudną sytuację w mieście, a następnie podjęła refleksję o tym, w jaki sposób proces odbudowy w XXI wieku będzie różnił się od tego z przeszłości. Przywołała wyniki projektu zainicjowanego przez Komitet Światowego Dziedzictwa, rozpoczętego w 2019 roku. Celem projektu było zestawienie wiedzy i doświadczeń ICOMOS oraz ICCROM w zakresie odbudowy i rekonstrukcji, tak by – na podstawie analizy studiów przypadku (*case studies*) – wyciągnąć wnioski dla przyszłych działań. Najważniejsze konkluzje są tu następujące:

- Rekonstrukcja zasobów materialnych jest silnie powiązana z tworzeniem nowej rzeczywistości społecznej i porządku społecznego.
- Tam, gdzie proces zniszczenia powtarzał się, przygotowanie na taką sytuację w przyszłości stanowi bardzo poważne wyzwanie dla władz. Często nie kładzie się wystarczającego nacisku na konieczność zapobiegania ryzyku.
- Budowanie zdolności i kompetencji społeczności (*capacity building*) funkcjonuje jedynie na marginesie procesów odbudowy życia społecznego i lokalnej gospodarki, podczas gdy znaczenie tego elementu powinno być większe.
- Zaangażowanie lokalnej społeczności jest kluczowe dla efektywnej odbudowy. Najważniejszym czynnikiem umożliwiającym taką współpracę jest odpowiednia polityka władz.

- Zachowanie wartości kulturowych nie zawsze jest celem odbudowy. Często były przypadki, w których najważniejsze okazywało się przywrócenie zewnętrznych, wizualnych cech zniszczonego dziedzictwa.

Lavenir scharakteryzowała również trudności, przed którymi stają obecnie specjaliści zajmujący się ochroną dziedzictwa kulturowego i które w przyszłości mogą stanowić dla nich wyzwanie. Jako pierwsze wymieniła rosnącą niestabilność polityczną i zanik multilateralizmu po upadku żelaznej kurtyny (odbudowa wymaga stabilnych warunków politycznych, dlatego jest tak trudna na Bliskim Wschodzie). Również zmiany w zakresie znaczenia pojęć, charakterystyczne dla postmodernizmu, czynią z rekonstrukcji bardziej złożony proces. Dawniej związane z nią rozważania o charakterze etycznym odnosiły się do pojęć postrzeganych jako uniwersalne, dotyczących pochodzenia, prawdziwości przejawiającej się w materialnej formie etc.; obecnie te kategorie są problematyzowane. Innym wyzwaniem jest wzrost znaczenia wyglądu i obrazu w kontekście świata cyfrowego – wiedza o dziedzictwie jest w coraz większym stopniu oparta na wizerunku, przedstawieniu, a nie na obiekcie samym w sobie; to obraz stał się świadectwem dziedzictwa, w wyniku czego rozróżnienie między rekonstrukcją a reprodukcją traci na wyrazistości. Wreszcie bardzo poważnym wyzwaniem są zmiany klimatyczne. W ich wyniku rekonstrukcja nie tylko będzie trudniejsza, ale wręcz może okazać się niemożliwa, np. z powodu pustoszyńnięcia jednych obszarów i wzrostu poziomu wód na innych. Odpowiedzią na te wyzwania może być relokacja obiektów dziedzictwa kulturowego.

Ostatnią ekspertką drugiego panelu była **Shadia Touqan**, która skoncentrowała się na zagrożeniach dla dziedzictwa w krajach arabskich – scharakteryzowała dziedzictwo w tym regionie i przedstawiła działalność Arabskiego Regionalnego Centrum ds. Światowego Dziedzictwa. Wśród największych zagrożeń dla dziedzictwa wymieniła: konflikty polityczne i zbrojne, osłabienie państwowej ochrony konserwatorskiej ze względu na nieodpowiednie zarządzanie,

brak zasobów technicznych i finansowych, niekontrolowany rozwój turystyki, słabość systemu prawnego w dziedzinie konserwacji i ochrony dziedzictwa czy zmiany klimatyczne.

Touqan zwróciła uwagę na znaczenie, jakie ma dla odbudowy etap, który następuje pomiędzy zniszczeniem a możliwością podjęcia działań naprawczych. Odpowiedzi wymagają pytania: w jaki sposób można przygotować się do rekonstrukcji w obliczu trwających konfliktów i katastrof oraz jak długo można czekać na przeprowadzenie rekonstrukcji? W tym okresie istotna jest rola UNESCO i biur regionalnych tej organizacji, które współpracują z lokalnymi władzami, organizacjami pozarządowymi, uniwersytetami, liderami społeczności lokalnej. Touqan przedstawiła działania, jakie należy podjąć w związku z przygotowaniem do odbudowy: dbać o uczestnictwo w procesie wszystkich zainteresowanych stron; zapewnić udział społeczności w odbudowie jej dziedzictwa; angażować w proces ekspertów różnych dziedzin; kształcić specjalistów w zakresie zarządzania ryzykiem, pierwszej pomocy itd.; sięgać do tradycyjnej wiedzy i zachowywać tradycyjne technologie budowlane; gromadzić dokumenty i materiały źródłowe.

Swoje wystąpienie Touqan podsumowała stwierdzeniem, że przykłady zakończonej sukcesem odbudowy – w Warszawie, Bośni czy Mali – pokazują, iż prawo społeczności [do uczestnictwa w tym procesie] wynika z faktu, że utrata domu rodzinnego stanowi coś więcej niż utratę budynku. To też utrata miasta, narodowej spuścizny, pamięci i tożsamości.

Każdy panel kończyła dyskusja uczestników. W zamykającą całe spotkanie debatę zostali włączeni – choć pośrednio – słuchacze, którzy mogli zadawać pytania prelegentom za pośrednictwem czatu. Nagranie webinarium z polskimi napisami można obejrzeć w serwisie YouTube na kanale Narodowego Instytutu Dziedzictwa (https://www.youtube.com/watch?v=jZkw7Q5paPc&ab_channel=NarodowyInstytutDziedzictwa%2FTVNID), a pod koniec 2020 roku NID wydał płytę DVD z zapisem webinarium i treścią Rekomendacji Warszawskiej w sprawie odbudowy i rekonstrukcji dziedzictwa kulturowego. ■